

но-політичному рівні соціальної взаємодії при реалізації соціальних інтересів, так і на соціально-психологічному рівні, рівні засвоєння демократичних норм та цінностей реалізації соціальних інтересів.

6.2. Громадянські практики як форми реалізації соціальних інтересів

Реалізація соціальних інтересів наочно виявляється в активності суб'єкта. Саме в процесі артикуляції інтересів можна вирізнити дійсні та фактичні прагнення людей, оскільки йдеться про наявність у соціальних суб'єктів сформованих цілей та намічених об'єктів реалізації своїх домагань. Однією з форм реалізації соціальних інтересів є громадянські практики як *систематичні, відтворювані та постійні дії населення у громадсько-політичній сфері*, які за умов вагомості сукупності та певних обставин здатні перетворювати соціальні та політичні інститути. Поняття "практика" трактується як здійснення, втілення в життя ідей, планів, намірів. Сучасні соціологічні словники поняття "практика" визначають як 1) діяльність людей, спрямована на перетворення природи і суспільства для створення необхідних умов існування і розвитку; 2) звичай, звичка; 3) тренування; прийоми; 4) навички у будь-якій діяльності, професії; практична професійна діяльність; 5) застосування і закріплення на ділі знань, що були здобуті теоретичним шляхом. Соціальними практиками вважають загальноприйняті форми діяльності, що склалися у житті людей; сукупний досвід людства [8, с. 371]. Також практику зазвичай розуміють як систематичну, багаторазово повторювану діяльність, як поєднання такого роду діяльності багатьох індивідів. Застосування поняття практики, яке окреслює фактичну поведінку громадян, спрямовану на здобуття додаткових соціальних ресурсів та відстоювання своїх інтересів, стає доречним з огляду на те, що це поняття відтворює аспект повторюваності та відтворюваності поведінки, оскільки випадкова чи ситуаційна поведінка не може стати підґрунтям реалізації соціальних інтересів. Через громадянські практики дістає прояв феномен громадянськості – усвідомлення громадянином своїх прав та обов'язків у житті країни, створення умов для якнайповнішого розкриття всього потенціалу людини, її твор-

чого самовираження. Інтенсифікація людського чинника дає змогу більш ефективно розв'язувати суспільні проблеми. Громадянські практики поряд з неелекторальними формами політичної участі передбачають членство у громадських організаціях, участь у справах місцевої громади та різного роду контактування з установами чи організаціями. Йдеться про поняття, яке позначає сукупність дій, які під дією різних детермінант усталюються і поступово заповнюють неінституціоналізований простір з можливістю трансформувати політичні структури і соціальні відносини. Поняття включає лише фактичні дії, а не ставлення до них.

Незважаючи на різноманітні схеми структури громадянської активності, за характером відносин між індивідом і суб'єктом суспільно-політичної діяльності можна виокремити загалом три види практик: *громадсько-політичні практики*, які передбачають як індивідуальні, так і тимчасові колективні форми дій у громадсько-політичній сфері з метою тиску на політичні інститути задля майбутніх змін; *практики контактування громадян з установами й організаціями*, які передбачають звернення до установ задля реалізації та відстоювання власних інтересів через розв'язання конкретних питань; *кооперативні (колективні, організаційні) практики громадян*, які є *систематичними та постійними діями людей*, добровільно об'єднаних в асоціації задля спільної реалізації та просування своїх потреб та інтересів.

Громадсько-політичні практики

Розрізняють конвенціональні (традиційні) та неконвенціональні (нетрадиційні) форми громадсько-політичної активності, які залежать від традицій політичної участі. Зазвичай до конвенціональних форм громадянських практик можна віднести достатньо рутинну поведінку, яка використовує інституціональні канали і є прийнятною для домінуючої у суспільстві політичної культури. Традиційні громадянські практики демонструють або підтримку політичного режиму, або прагнення змінити політику режиму чи вплинути на неї. Треба зазначити, що поділ на конвенціональну і неконвенціональну поведінку є умовним. Особливо, коли йдеться про мирні спроби демонстрації своєї волі. Окрім того у реальній ситуації певні форми поведінки дуже важко розрізнити.

Неконвенціональна практика пов'язана переважно з протестною поведінкою. До неконвенціональних форм громадсько-політичних практик, включно з насильницькими, вдаються тоді, коли традиційні форми з різних причин стають недоступними або не приносять бажаного результату. Відносно нетрадиційна чи незвичайна політична поведінка кидає виклик установленим інститутам і панівним нормам або відкидає їх, таким чином вчиняючи стресовий вплив на учасників та їхніх опонентів. Різні форми нетрадиційної політичної поведінки використовуються для одержання соціальних вигод групами, які не володіють достатніми ресурсами. Однак вони діють переважно в рамках існуючої системи. Попри те, що неконвенціональні форми нормативно є несанкціонованими, у деяких політичних культурах, зокрема в американській, вони є цілком органічними, і суб'єкт, змушений застосувати “неконвенціональні” форми, хоча й не вбезпечений від критики, звинувачень чи навіть санкцій, все ж таки не стає злочинцем в очах громадськості. У більшості демократичних суспільств законні демонстрації стали буденним явищем.

Оскільки структура і стилеві форми громадсько-політичних практик зумовлені специфікою тих суспільств, в яких вони здійснюються, для операціонального визначення громадсько-політичних практик ми скористалися розробленою Н.Паніною методикою вимірювання рівня соціальної напруженості, основним показником якої є “Індекс дестабілізаційності протестного потенціалу” (ІДПП). Основою обчислення ІДПП слугували результати експертних оцінок (100 експертів – керівників структур центральної виконавчої влади) різних форм соціального протесту з огляду на міру дестабілізаційності їх. У підсумку експертні оцінки ступенів загрози від певних акцій протесту для соціального порядку і стабільності, визначені за 11-бальною шкалою, дали змогу ранжувати перелік акцій соціального протесту за мірою дестабілізаційності [9]. Шкала, побудована експертним методом, має більш абсолютний характер і відсилає респондентів до певної об'єктивної норми, визначеної експертами. Водночас наявний перелік нами було доповнено деякими іншими формами громадянської активності, які зазначаються у більшості світових досліджень.

Отже, результати трьох загальнонаціональних репрезентативних опитувань “Громадська думка в Україні – 2006”, “Гро-

мадська думка в Україні – 2007” та “Громадська думка в Україні – 2009” та загальнонаціонального репрезентативного опитування, проведеного Центром соціальних та маркетингових досліджень «СОЦИС» у березні 2011 року, до програми яких були включені авторські запитання, дають змогу спостерігати динаміку громадсько-політичних практик у роки інтенсивних політичних перетворень в Україні (табл. 5). Порівнюючи результати досліджень, треба мати на увазі те, що після піку громадянської активності, спричиненої президентськими виборами 2004 року, неминучим було зниження залученості населення до політичних заходів.

Привертає увагу те, що серед населення України поширеніші ті практики, які пов’язані з виборчими кампаніями. Парламентські вибори 2006 року певною мірою продовжили змагання політичних сил і відтворювали попередні методи агітації. Однак уже наступного, 2007 року політична активізація, спричинена розпуском парламенту, не набула такого поширення, як у минулому. Участь у переважній більшості форм громадсько-політичних заходів істотно знизилася – майже удвічі. Особливо відчутним стало зниження показників таких форм, як переконування інших у правоті своїх політичних поглядів, носіння політичної символіки та контактування з політичними активістами. Водночас у 2009 році дещо зросла така новітня форма громадянських практик, як розсилка повідомлень політичного змісту через мобільний телефон та електронну пошту. Загалом відбулося відчутне зниження конвенціональних громадсько-політичних практик: від 33,3% 2006 року до 14,1% 2011 року.

Особливістю українського суспільства є те, що зниження показників конвенціональних форм не спричинило поширення неконвенціональних форм. Участь у неконвенціональних заходах також відчутно знизилася: 2006 – 17,2%; 2007 – 10,1%; 2009 – 8,7%; 2011 – 7,0%. Аналізуючи динаміку неконвенціональних практик, потрібно взяти до уваги той факт, що у дослідженні, яке провів Інститут соціології НАН України у березні 2005 року, загалом 20,9% опитаних дали ствердну відповідь на запитання “Чи брали Ви участь в акціях протесту в період “помаранчевої революції”?”. Згідно з даними другої хвилі опитування Європейського соціального дослідження (ESS), яке проводилося у січні-березні 2005 року, 24% населення України упродовж останніх 12 місяців брали участь у неконвенціональних

Таблиця 5

Динаміка відповідей населення України на запитання
 “У яких громадсько-політичних заходах Ви особисто
 брали участь упродовж останніх 12 місяців?” (%)*

		<i>Громадсько-політичні практики</i>			
		2006	2007	2009	2011
Конвенціональні практики	Переконував друзів, близьких, знайомих у правоті своїх політичних поглядів	22,5	12,1	10,2	10,3
	Носив символіку політичного характеру	7,8	1,7	2,1	1,9
	Вступав у контакт з офіційними представниками влади	3,9	2,3	1,3	1,5
	Вступав у контакт з активістами політичних організацій	6,3	2,7	2,7	3,8
	Брав участь у роботі передвиборних штабів	8,2	–	–	–
	Брав участь у роботі громадських організацій	–	2,9	2,4	2,6
	Розсилав повідомлення політичного змісту через мобільний телефон та електронну пошту	0,8	0,2	2,5	0,3
Неконвенціональні практики	Збирав підписи під колективними зверненнями	3,1	1,9	0,4	2,0
	Не купляв певні товари з політичних міркувань	2,9	2,2	2,7	0,9
	Брав участь у законних мітингах і демонстраціях	7,9	4,9	4,0	3,1
	Брав участь у голодуваннях протесту	0,3	0,2	0,2	0,1
	Брав участь у бойкоті (відмовлявся виконувати рішення адміністрації, органів влади)	0,2	0,3	0,4	0,4
	Брав участь у несанкціонованих мітингах, демонстраціях чи страйках	0,6	0,3	0,6	0,6
	Пікетував державні установи	0,7	0,3	0,4	0,4
	Блокував шляхи сполучення	0,2	0,2	0,4	0,3
	Брав участь у захопленні будівель державних установ	0,1	0,1	0,1	0,0
	Інше	0,7	0,7	0,1	0,9
У жодному із таких заходів участі не брав		64,7	79,9	83,7	78,3
ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНІ ПРАКТИКИ ЗАГАЛОМ		35,3	20,1	16,3	17,6
<i>Конвенціональні громадсько-політичні практики загалом</i>		<i>33,3</i>	<i>16,7</i>	<i>13,5</i>	<i>14,1</i>
<i>Неконвенціональні громадсько-політичні практики загалом</i>		<i>17,2</i>	<i>10,1</i>	<i>8,7</i>	<i>7,0</i>

* Сума відсотків перевищує 100%, оскільки респондент міг обрати більш як один варіант відповіді

практиках. Якщо порівняти результати другої (2005), третьої (2007) та четвертої (2009) хвиль опитувань ESS стосовно такої форми неконвенціональних практик, як участь у санкціонова-

них мітингах або демонстраціях, то зафіксовано різке зниження — від 21,6% до 7,1% та 6,5% відповідно [10, с. 22]. Таким чином, різні дослідження засвідчили, що впродовж 2004–2009 років відбулося істотне зниження протестних практик.

Водночас набувають поширення протестні дії стосовно місцевих проблем. Спричинені незаконними забудовами, відчуженням земельних паїв, невиплатою депозитів, невиплатою зарплат та масовими звільненнями, ці дії мають дедалі менш політичне забарвлення, оскільки у більшості випадків не є наслідком мобілізації за допомоги політичних сил. Такі дії громадянської самоорганізації є найбільш цінними для утвердження громадянського суспільства, оскільки наполегливість протестантів та тривалість акцій здебільшого змушують владу звернути увагу на проблему. Саме такі дії є громадянськими практиками, оскільки можуть впливати на політичну інституціоналізацію. Зокрема, показовим є випадок тривалого пікетування мешканців с. Троєщина (Київська область), які три (!) роки поспіль (2005–2008) підтримували безперервний пікет біля президентської дачі на Старій Обухівській трасі, щоб привернути увагу центральної влади. Вони вимагали земельних паїв, яких їх позбавили після ліквідації радгоспу. Сто сімдесят безземельних селян, розбившись на 16 постійних змін і дві резервні, регулярно виходили на пікетування. Кожна зміна тривала по 8 годин. За три роки на місці пікету було побудовано три малі архітектурні споруди [11].

Практики контактування громадян з установами й організаціями

Практики контактування є найдавнішим інституціональним засобом взаємодії з владою. Ще з часів Середньовіччя на території України практикувалися чолобитні, звернення до князів, гетьманів, в'їтів, судів, губернаторів тощо. Контакткування з установами й організаціями є індивідуальною діяльністю, що спрямована на офіційних представників з метою отримання благ або врегулювання проблем для однієї особи чи для обмеженої групи людей. Звернення адресуються органам державної влади і місцевого самоврядування, підприємствам, установам, організаціям незалежно від форм власності, об'єднанням громадян або посадовим особам, до повноважень яких належать

проблемні питання. Такі види контактування, як звернення до керівника установи, де людина працює, чи звернення до ЖЕКу, безпосередньо не можна віднести до форм громадянських практик, але слід розглядати як підготовку до складніших форм громадянської взаємодії. Якщо з точки зору часу та швидкості розв'язання проблеми пряме звернення до центральних органів влади, обминаючи місцеві, не виглядає ефективним, то з точки зору централізації владної вертикалі звернення є ефективним тиском громадян на місцеві органи. Часто бюрократична машина свідомо чи несвідомо нейтралізує шляхом блокування розгляду звернень через технічні зачіпки, пересиланням з одного відомства до іншого тощо. Однак повторно проігнорувати звернення майже неможливо.

Практика контактування часто характеризується високими результатами для окремої особи, відсутністю конфлікту та високим рівнем ініціативи. Однак у випадку, коли клопотання особи не задовольняється в межах компетенції установи або чиновника, відчуття психологічної незадоволеності може штовхнути цю особу на більш конфліктні способи реалізації своїх інтересів.

В Україні дослідження практик контактування досі обмежилося лише разовим включенням запитань з цієї тематики у 2002 році у рамках соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України [12]. Серед установ та організацій, до яких люди могли звертатися за останні 12 місяців, запропоновані були такі: міліція, суд, прокуратура, адвокат, місцева держадміністрація, ЖЕК, місцева рада, депутат місцевої ради, депутат Верховної Ради, адміністрація президента, уряд, міністерства (відомства), громадські (політичні) організації, засоби масової інформації та керівник установи, де працює людина. У наступних моніторингових обстеженнях було включено лише перші чотири установи.

В аналізі використано масив емпіричних даних соціологічного моніторингу, проведеного Інститутом соціології НАН України у лютому–березні 2002 року. У рамках загальнонаціональних репрезентативних омнібусів “Громадська думка в Україні – 2007” та “Громадська думка в Україні – 2009” автором було запропоновано відтворити аналогічне запитання з відповідним переліком установ та організацій. Результати трьох соціологічних обстежень свідчать про суттєву динаміку (див. *табл. 6*).

Зокрема, якщо у 2002 році загальна кількість українських громадян, що здійснювали хоча б одне контактування, становив-

Таблиця 6

Динаміка відповідей населення України на запитання
 “Чи зверталися Ви за останні 12 місяців до вказаних установ
 чи організацій щодо розв’язання Ваших особистих проблем?” (%)

<i>Установи або організації</i>	<i>2002</i>	<i>2007</i>	<i>2009</i>
Міліція	10,3	5,1	4,2
Суд	4,8	3,6	4,6
Прокуратура	2,7	0,8	1,1
Адвокат	5,3	3,7	3,2
Місцева держадміністрація	9,5	4,5	4,6
ЖЕК	26,7	21,6	13,4
Місцева Рада	7,8	6,5	5,0
Депутат місцевої Ради	2,8	2,6	1,9
Депутат Верховної Ради	1,2	0,7	0,3
Секретаріат (Адміністрація) Президента	0,8	0,9	0,4
Уряд	0,7	0,6	0,4
Міністерство, відомство	1,1	0,9	0,5
Профспілка	7,6	3,6	2,6
Громадська (політична) організація	2,1	1,3	1,0
Засоби масової інформації	2,5	1,8	1,4
Керівник установи, де працює	23,1	12,7	8,3
Інше	–	1,5	0,6
<i>Практики контактування з установами й організаціями загалом</i>	<i>53,2</i>	<i>41,4</i>	<i>31,7</i>

ла 53,2%, то у 2007 році таких було вже менше – 41,4% дорослого населення, а 2009 року – 31,7%. Це свідчить про суттєве зниження практик контактування з установами та організаціями. Відчутно зменшилося (майже вдвічі) кількість звернень до міліції, прокуратури, місцевої держадміністрації, профспілки та керівника установи, де працює респондент. У 2009 році зафіксовано різке зниження показників звернень до ЖЕКів. Можна припустити, що істотне зниження практик контактувань упродовж семи років (2002–2009) може бути свідченням звуження легітимних каналів забезпечення потреб громадян, або ж наявна тенденція є наслідком зменшення патерналістських орієнтацій. До такого висновку схиляє двовимірний розподіл в моніторинговому обстеженні 2002 року, який засвідчив, що серед людей, які отримали реальну соціальну допомогу, 66,4% зверталися

до установ чи організацій. Серед тих, хто потребував допомоги, але не отримав жодної підтримки, зафіксовано 52% контактувань. Натомість, серед тих, хто не мав потреби в допомозі, лише 44,2% зверталися до установ чи організацій.

Щодо тематики звернень українських громадян, то як свідчить прес-служба Президента України, найбільш актуальними тематичними групами питань впродовж 2005–2006 років залишалися у порядку пріоритетності *питання законності та охорони правопорядку, соціального захисту, житлові, охорони здоров'я, комунального та дорожнього господарства, праці* тощо [13; 14; 15]. У 2007 році зросла кількість повторних звернень до органів державної влади, органів місцевого самоврядування. Зокрема, найбільший відсоток повторних звернень громадян до місцевих виконавчих органів влади та органів місцевого самоврядування в Київській області – 3,3%, Чернігівській, Запорізькій, Дніпропетровській областях – по 1,9%, у Криму – 1,7% [16]. Аналіз динаміки надходження звернень громадян з питань забезпечення законності та охорони правопорядку на ім'я Президента України свідчить, що за підсумками 2008 року порівняно з аналогічним періодом 2007 року спостерігалось збільшення кількості порушених питань у цій категорії на 15%. Найбільш високі темпи активізації таких звернень спостерігалися у Черкаській, Тернопільській, Львівській областях [17].

Кооперативні (організаційні) практики громадян

Кооперативні практики виявляються переважно через членство в організаціях, які сформовані з метою або впливу на ухвалення рішень у державному чи муніципальному управлінні, або відстоювання та реалізації спеціалізованих інтересів. Ці організації можуть охоплювати дуже широкий спектр суспільних проблем. Участь у діяльності громадських організацій (на Заході прийнято говорити про “добровільні асоціації”, “товариства” чи “групи інтересів”) як соціальна мережа є важливою складовою розвитку всього суспільства. Серед багатьох причин, що спонукають людей об'єднуватися у групи, є децентралізація політичної системи, котра сприяє збільшенню кількості груп та різноманіттю варіантів доступу до уряду для реалізації власних інтересів. Громадські організації переважно зосереджені на дуже спеціалізованих інтересах. Якщо диференціювати групи

за мотивами об'єднання залежно від емоційного наповнення, то асоціації характеризуються меншою емоційністю, ніж сім'я чи друзі, деперсоналізацією відносин та прагненням досягнути конкретної мети. Соціологи схильні пов'язувати активність у добровільних асоціаціях з високим ступенем соціальної диференціації, яка є наслідком модернізації. У складних суспільствах виникає потреба у створенні безлічі організацій та груп для досягнення цілей. Тому кооперативна практика є найскладнішим видом громадянських практик.

У дослідженні, яке довело прямий зв'язок між різким зростанням рівня смертності у Східній Європі на початку 90-х років і швидкістю масової приватизації, виявлено важливу роль соціальних мереж: у країнах, в яких багато людей були членами церковних громад та професійних спілок, смертність була нижчою. Існування профспілок, церков, спортивних, політичних та інших громадських організацій відіграло істотну роль у пом'якшенні стресів під час бурхливих перетворень. Виявлено, що у країнах, де більш як 45% населення були членами громадських організацій, масова приватизація не мала суттєвого зв'язку зі смертністю. Зокрема, у Чеській Республіці, де було зафіксовано нижчий рівень смертності, понад 48% дорослого населення були залучені до тої чи тої громадської організації, тоді як у колишніх радянських республіках соціальне членство становило в середньому менше як 10% [18]. Таким чином, вивчення членства у громадських організаціях є вкрай важливим для перехідних суспільств, оскільки виявлення механізмів та чинників цього явища дасть змогу прогнозувати як формування громадянського суспільства, так і подолання стресових явищ, породжених економічними кризами.

Як свідчать дані Державного комітету статистики України, за останнє десятиліття відбулося суттєве зростання кількості громадських, політичних та релігійних організацій. Однак, незважаючи на те, що кількість зареєстрованих громадських об'єднань постійно зростає, число об'єднань, які реально функціонують, найімовірніше залишається на одному рівні. Доказом цього слугують дані соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України (див. *табл. 7*). Попри незначні коливання (зростання у 2006 році членства у політичних партіях), істотних зрушень упродовж десятиліття не відбулося. До того ж відбулося помітне зниження членства у нетрадиційних профспілках та

Таблиця 7

Динаміка членства населення у громадських
або політичних організаціях (%)

Громадські або політичні організації	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010
Клуб за інтересами	2,0	1,6	1,3	2,5	1,2	1,7	1,7	2,2	1,1
Політична партія	0,7	0,5	0,9	0,8	2,2	1,9	4,6	2,8	3,0
Суспільно-політичний рух	0,4	0,4	0,4	0,2	0,7	0,6	0,8	0,7	0,4
Екологічний рух	1,3	0,9	1,5	1,1	2,0	1,3	0,9	0,7	1,1
Громадська організація, фонд, асоціація	0,9	0,6	0,6	0,8	0,7	0,7	0,9	1,3	1,2
Нетрадиційна профспілка	3,3	1,0	1,4	1,5	0,3	0,4	0,2	0,4	0,2
Творча спілка	1,2	0,4	0,7	0,6	0,4	0,5	0,5	0,8	0,4
Спортивний клуб, товариство	3,2	2,7	2,7	2,8	2,0	2,1	1,8	2,4	3,0
Об'єднання за фахом	2,7	2,3	2,0	2,9	2,8	2,9	1,9	2,6	2,6
Студентське товариство, молодіжна організація	1,7	1,6	1,4	2,0	1,8	1,4	1,3	1,6	2,0
Релігійна організація, церковна громада	3,0	3,3	3,9	5,2	4,0	4,2	2,6	2,8	3,6
Об'єднання фермерів	0,7	0,2	0,3	0,7	0,9	0,4	0,3	0,5	0,4
Інша організація, об'єднання, рух	0,7	1,1	0,6	1,0	0,9	0,7	0,8	0,7	0,7
Не належу до жодної з громадських, політичних організацій чи рухів	82,2	86,7	86,6	82,9	83,9	83,8	83,6	83,3	83,6
Не відповіли	0,9	0,0	0,2	0,1	0,2	0,0	0,1	0,1	0,2

релігійних організаціях. Якщо взяти за основу динаміку показника “не належу до жодної з громадських, політичних організацій чи рухів”, то членством у громадських або політичних організаціях охоплено лише 14–17% дорослого населення України.

Можна було припустити, що стабільна кількість членства в організаціях та зростання кількості самих організацій свідчить про те, що люди перебувають одночасно в кількох організаціях. Однак стосовно релігійної організації чи церковної громади це видається дуже дивним: порівняно з 1996 роком кількість релігійних громад дотепер зросла вдвічі, тоді як членство у релігійних організаціях навіть дещо знизилося. Оскільки людина загалом не може бути членом кількох релігійних громад, то зростання самих громад очевидно відбулося за рахунок дроб-

лення інших. Останнім часом у великих містах набувають поширення об'єднання громадян України в різного роду клуби аматорів певного автомобіля, мотоцикла, бренду тощо. І хоча ці клуби за інтересами на перший погляд не мають громадянського спрямування, внутрішня взаємодія, спілкування у клубах сприяють у подальшому солідаризації та взаємодопомозі. Зокрема, активісти клубу допомагають один одному у випадку лікування родичів, аварій і ДТП тощо.

Хоча відсутність істотної динаміки членства у громадських або політичних організаціях може свідчити про стійкі та повторювані дії, що, безумовно, дає підстави говорити про кооперативні практики, не виключена ймовірність того, що таке членство не обов'язково передбачає активну діяльність. Тобто стає проблематичним виявлення кількості населення, залученого в реальні кооперативні практики. Тому лише визначення усталених чинників цієї діяльності дає змогу наблизитися до справжніх кооперативних практик.

Чинники зумовленості соціальних інтересів

Зумовленість соціальних інтересів пов'язана із впливом трьох типів чинників – структурних, соціально-економічних та соціально-психологічних. Проведений аналіз соціальної активності населення України дав змогу конкретизувати зміст цих чинників у контексті суспільної трансформації українського суспільства. Регіональна поляризація, яка уявилася на президентських виборах 2004 року, збереглася і на наступних парламентських виборах 2006 року, позачергових парламентських 2007 року та президентських виборах 2010 року. Електоральні преференції населення областей, які підтримали 2004 року В.Ющенко, і далі зберігалися, тяжіючи до політичних сил, які вважалися “спадкоємцями” Майдану. Натомість населення областей, які голосували за В.Януковича, віддавали перевагу анти-ющенківським політичним силам. Крім електорального розколу впливовими виявилися етнічні та мовні відмінності, ідеологічні та геополітичні преференції й позиції з питання російської мови [19; 20; 21]. Виокремлення регіонального розмежування з його етнокультурними особливостями дало підстави розглядати ці події як певний етап етнополітичного процесу в українському суспільстві, коли припускається існування великих соціаль-

них груп з певними етнокультурними інтересами. Серед інших соціально-демографічних чинників громадянської активності виокремлюються поселенські відмінності: нерівний доступ міських і сільських мешканців до матеріальних та соціальних благ зумовлює й відмінні домагання. Якщо городяни констатують доступність побутових благ, то жителі сіл і малих міст живуть перспективою висхідної соціальної мобільності для себе або для своїх дітей, щоб здобути ці блага [22]. Тобто в цьому випадку можливі різні інтереси у міських і сільських жителів.

Повертаючись до причин подій кінця 2004 року, потрібно звернути увагу й на інші пояснення. Домінування політичної підсистеми над усіма іншими соціальними інститутами (включно з економікою) в інституціональній макроструктурі українського суспільства та зростання частки підприємців, які мусили перебувати в тіні, породило суперечність. Активна підтримка Майдану з боку групи середніх підприємців та власників, для яких головними спонукальними чинниками протесту були прагнення свободи економічної діяльності та лібералізації економіки, була спричинена відчуттям небезпеки для власного бізнесу, з огляду на загрозу поглинання його кримінальним капіталом. Водночас досвід участі у приватизації надав цій групі навичок прораховування ризиків та наслідків активних дій у пострадянській економіці, що, безумовно, можна вважати цінним соціальним ресурсом. Якщо внесок студентства був найбільшим у формі безпосередньої участі в акціях протесту, то матеріальна і фінансова підтримка була найвідчутнішою з боку підприємців. Водночас, П. Тамаш звертає увагу на те, що напередодні Помаранчевої революції загострився конфлікт між молодими освіченими середніми верствами великих міст і постноменклатурною елітою. Внаслідок модернізації “у молодіжних колах, особливо у великих містах, сформувалася верства, яка за своїм світоглядом, ступенем освіченості та опанування української мови вже радикально відрізняється від того образу, який являє громадськості постноменклатурна еліта” [23, с. 8]. Відтак, політична еліта не змогла втримати під контролем культурний процес, який став опозиційним чинній владі.

Треба зазначити, динаміка ціннісних пріоритетів громадян України напередодні подій 2004 року, зафіксована у дослідженнях Інституту соціології НАН України, свідчила про поступове зростання модернізаційного потенціалу суспільних само-

реалізаційних цінностей [24]. До того ж, моніторингові дослідження Інституту соціології НАН України виявляли зростання рівня політичної ідентифікації: якщо у 1990-х роках частка неідентифікованих громадян (тих, хто не вибрав жодної політичної течії) сягала більш як 60%, то починаючи з 2002 року помічено різке її зниження на 15–20%. Водночас увиразнилися суттєві зміни показників політичної ефективності. Якщо в середині 1990-х років домінували настанови на збереження за будь-яку ціну порядку, миру та злагоди, то у 1997–1998 роках певною мірою зросли орієнтації на активний протест проти постійного погіршення умов життя. І лише після президентських виборів 1999 року показник терпіння тимчасово й не дуже відчутно, але перевищив показник протесту. Однак починаючи з 2001 року, після спалаху “касетного скандалу”, показники протестних настанов зросли й далі не знижувалися щодо позначки 40%. До того ж поступово, хоч і ненабагато, зросла впевненість у наявності можливості впливу громадян на владу у відповідь на порушення їхніх прав та інтересів, особливо на місцеву.

Таким чином, наявні дослідження пояснюють громадянську активність в українському суспільстві за окресленими трьома типами чинників. Серед структурних чинників, які охоплюють усі можливі лінії ціннісно-світоглядного розшарування українського суспільства, можна вирізнити поселенський, регіональний, зумовлений президентськими виборами 2004 року, етнічний, мовний (рідна мова), етнополітичний (питання російської мови), геополітичний та ідеологічний (соціалізм/капіталізм). Соціально-економічні чинники відображають вік, соціоекономічний статус (дохід, освіта, наявність роботи), активні навички (комунікаційні та організаційні здібності – додаткова, громадська робота, самовдосконалення та комп’ютерна грамотність) та участь у приватизаційних процесах. Серед соціально-психологічних стимулів політичної залученості виокремлено інтерес до політики, політичну ефективність, відчуття громадянського обов’язку та політичну ідентифікацію.

Емпіричним матеріалом дослідження є результати проведеного Інститутом соціології НАН України соціологічного моніторингового дослідження “Українське суспільство” (1994–2008), а також дані проведених Інститутом соціології НАН України трьох загальнонаціональних репрезентативних опитувань “Громадська думка в Україні – 2006”, “Громадська думка в Україні –

2007” та “Громадська думка в Україні – 2009”, до програми яких були включені авторські запитання.

Для з’ясування впливу чинників детермінації громадянських практик було застосовано модель бінарної логістичної регресії. Цей метод дає змогу якнайточніше вивчити вплив вирізнених чинників на залежну дихотомічну змінну. Як залежну змінну в кожному випадку було використано дихотомічну змінну, яка набуває значень від 1 для групи тих, хто брав участь хоча б в одному громадському заході, до 0 для групи тих, хто в жодному з таких заходів участі не брав. У виявленні детермінантів громадсько-політичних практик та практик контактувань з установами й організаціями було розглянуто модель соціальних розколів та модель громадянського волонтаризму. У поясненні чинників кооперативних практик крім зазначених чинників враховано ще й показники релігійної активності, спортивних практик та міжособистісної довіри як важливого елементу концепції соціального капіталу. Аналізуючи вплив виокремлених чинників у кожному з масивів даних, ми прагнули відтворити незалежні змінні якомога точніше. Однак в одних випадках певні показники були відсутні, в інших – ми використовували тотожні за класифікацією чинники.

Для пояснення впливу як обох моделей загалом, так і кожної окремо аналізувався показник Nagelkerke R Square, який є певним аналогом коефіцієнта детермінації в моделі рівняння лінійної регресії, що показує частку впливу всіх предикторів моделі на дисперсію залежної змінної. Для виявлення чинників, включених до моделей, потрібно насамперед звертати увагу на значущість коефіцієнтів (*sig.*), а вже потім потрібно аналізувати самі значення коефіцієнтів (*B*) побудованих рівнянь за кожен рік опитування. Вважають (це певна угода між дослідниками), що значимість не має сильно перевищувати значення 0,05 [25, с. 65]. Значимі значення коефіцієнтів виділено жирним шрифтом.

Чинники громадсько-політичних практик

Залежною змінною слугувала дихотомічна змінна “участь у громадсько-політичних заходах”. Побудова рівнянь бінарної логістичної регресії впливу різних чинників на залежну дихотомічну змінну участі у громадсько-політичних заходах за 2006,

Таблиця 8

Логістична регресія для залежної змінної
“участі у громадсько-політичних заходах”

Незалежні змінні	2006		2007		2009	
	B	Sig.	B	Sig.	B	Sig.
Місто/село	0,162	0,275	-0,075	0,789	0,643	0,046
Регіональна поляризація (2004)	-0,281	0,175	0,131	0,660	0,532	0,109
Національність	-0,108	0,598	-0,622	0,118	-0,669	0,082
Рідна мова	-0,072	0,685	0,723	0,072	0,387	0,315
Статус російської мови	–	–	-0,112	0,275	0,614	0,071
Євразійські геополітичні настанови	-0,212	0,114	-0,154	0,437	-0,091	0,634
Європейські геополітичні настанови	0,528	0,000	0,000	1,000	0,122	0,481
Ідеологічне розмежування	0,032	0,758	-0,332	0,323	-0,331	0,298
Вік	-0,005	0,267	0,002	0,795	0,000	0,982
Освіта	0,137	0,005	0,300	0,001	0,250	0,016
Дохід	0,000	0,092	0,000	0,290	-0,018	0,885
Наявність роботи	0,326	0,027	-1,241	0,039	0,191	0,514
Участь у приватизаційних процесах	0,846	0,000	–	–	0,342	0,325
Навички	2,031	0,000	2,049	0,012	–	–
Інтерес до політики	–	–	1,251	0,000	0,694	0,006
Відчуття громадянського обов'язку	0,363	0,000	–	–	0,319	0,032
Політична ідентифікація	0,589	0,002	0,421	0,212	0,455	0,002
Політична ефективність	0,452	0,000	–	–	0,513	0,003
<i>Nagelkerke R Square</i>	0,213		0,243		0,266	

2007 і 2009 роки дала змогу простежити динаміку часток дисперсії, які представлені показником Nagelkerke R Square (див. табл. 8).

Показники дисперсії у вибірках 2006, 2007 і 2009 років пояснюють відповідно 21,1%, 24,3% і 26,6% часток впливу всіх предикторів моделі на залежну змінну. Можна констатувати, що частки впливу не є достатніми, щоб вважати побудовані рівняння прогностичними. Очевидно, що існують також якісь інші, не відомі нам чинники громадсько-політичних практик. Отже, цей факт вимагає у подальшому глибших теоретичних розробок для формування більш адекватного інструментарію досліджен-

ня. Однак те, що частки впливу в цілому разюче не відрізняються, свідчить про загалом стабільний вплив запропонованих у моделях чинників. Відтак, факт відтворюваності цих чинників означає правомірність застосування поняття “практика” стосовно наявних в українському суспільстві проявів громадянської активності.

Серед чинників, включених до моделі, такі незалежні змінні, як регіональна поляризація, національність, рідна мова, статус російської мови, євразійські геополітичні настанови, ідеологічне розмежування, вік та дохід у жодному випадку не мають статистично значимого впливу на громадсько-політичні практики. Простежується одноразовий вплив поселенського розподілу, європейських геополітичних настанов, участі у приватизаційних процесах та мінливий вплив політичної ідентифікації. Натомість найстабільніший вплив на громадсько-політичні практики має освіта. Позитивне значення коефіцієнтів цієї змінної підтверджує припущення, що із збільшенням рівня освіти зростає ймовірність практикування участі у громадсько-політичних заходах. Стабільний та позитивний вплив у певних випадках виявили змінні навичок, інтересу до політики та політичної ефективності (зважаючи на відсутність цих змінних у вибірках у певні роки дослідження). Водночас вплив показника наявності/відсутності роботи виявився мінливим за спрямованістю: у 2006 році наявність роботи позитивно впливала на громадсько-політичні практики, натомість у 2007 році впливовість виявив чинник відсутності роботи. Таким чином, переважна більшість структурних чинників не мають впливу, натомість показники, які відображають соціально-економічні та соціально-психологічні чинники, продемонстрували загалом істотний і стабільний вплив на громадсько-політичні практики.

Чинники практик контактування з установами та організаціями

Як залежну змінну було використано дихотомічну змінну “звернення до установ та організацій”. Побудова рівнянь бінарної логістичної регресії впливу різних чинників на залежну дихотомічну змінну звернень до установ та організацій за 2002, 2007 і 2009 роки дала змогу простежити динаміку часток впли-

Таблиця 9

Логістична регресія для залежної змінної
“звернення до установ та організацій”

Незалежні змінні	2002		2007		2009	
	B	Sig.	B	Sig.	B	Sig.
Місто/село	0,461	0,034	0,448	0,064	0,589	0,013
Регіональна поляризація (2004)	0,160	0,461	0,347	0,183	-0,089	0,724
Національність	0,606	0,046	-0,671	0,032	-0,560	0,068
Рідна мова	-0,437	0,155	0,073	0,819	0,658	0,030
Статус російської мови	-0,049	0,713	-0,076	0,374	0,615	0,018
Євразійські геополітичні настанови	0,051	0,728	0,073	0,672	-0,250	0,114
Європейські геополітичні настанови	0,211	0,105	0,104	0,493	0,115	0,391
Ідеологічне розмежування	0,017	0,946	0,057	0,844	0,118	0,661
Вік	-0,004	0,546	-0,005	0,494	-0,004	0,601
Освіта	0,064	0,469	0,263	0,001	0,168	0,050
Дохід	0,001	0,077	0,000	0,133	-0,057	0,560
Наявність роботи	-0,172	0,431	-2,035	0,003	-0,063	0,783
Участь у приватизаційних процесах	–	–	–	–	0,718	0,007
Навички	3,367	0,002	1,774	0,019	–	–
Інтерес до політики	0,297	0,073	0,253	0,218	0,132	0,497
Відчуття громадянського обов'язку	–	–	–	–	-0,016	0,883
Політична ідентифікація	-0,293	0,248	-0,064	0,808	0,172	0,122
Політична ефективність	-0,037	0,798	–	–	0,252	0,079
<i>Nagelkerke R Square</i>	0,134		0,144		0,133	

ву на дисперсію залежної змінної, які представлені показником Nagelkerke R Square (див. табл. 9).

Показники Nagelkerke R Square у вибірках 2002, 2007 і 2009 років пояснюють відповідно 13,4%, 14,4% і 13,3% часток впливу всіх предикторів моделі на залежну змінну. Частки впливу є невисокими, однак знову ж таки в цілому суттєво не відрізняються, що є свідченням стабільної впливовості означених чинників. Водночас ці частки є ще меншими, ніж у попередньому випадку, тому сукупність виокремлених чинників не є достатньо прогностичною. Однак знову ж таки для з'ясування чинників ми скористаємося наявними частками впливу. Більшість чинників, включених до рівняння бінарної логістичної регресії, а саме такі незалежні змінні, як регіональна поляризація, геополі-

тичні настанови, ідеологічне розмежування, вік, дохід, інтерес до політики, відчуття громадянського обов'язку, політична ідентифікація та політична ефективність, у жодному випадку не мають статистично значимого впливу на практики контактування. Привертає увагу те, що не зафіксовано впливу жодного із соціально-психологічних чинників. Простежується одноразовий вплив змінних, які відображають статус російської мови, наявності роботи та участь у приватизаційних процесах. Двічі зафіксовано вплив на практики контактування поселенського розподілу та освіти. Також двічі виявився вплив навичок, однак об'єктивна відсутність цієї змінної у вибірці 2009 році не дає змоги констатувати стабільний чи нестабільний вплив цього чинника. Парадоксально впливає чинник національності: якщо у вибірці 2002 року він впливав позитивно, що свідчить про вплив належності до українського етносу на практики контактування, натомість у 2007 році показник національності впливав негативно, тобто у цьому випадку вплив на практики контактування був зумовлений належністю до російського етносу.

Чинники кооперативних практик

Залежною змінною слугувала дихотомічна змінна “членство у громадських або політичних організаціях”. Незалежні змінні структурних та соціально-економічних чинників були доповненні відповідно змінною “*релігійна активність*” та змінною “*спортивні практики*”. В якості показників соціального капіталу було застосовано змінні *рівня довіри* до сім'ї та родичів, до співвітчизників, до сусідів і до колег, які можна віднести до соціально-психологічних чинників. Включення цих показників дало змогу перевірити висновки теоретичних та емпіричних напрацювань стосовно концепції соціального капіталу, а саме її ключові операціональні індикатори – показники довіри.

Побудова рівнянь бінарної логістичної регресії впливу різних факторів на залежну дихотомічну змінну членства у громадських або політичних організаціях за 1994, 1996, 1998, 2000, 2002, 2004, 2006 і 2008 роки моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України дала змогу простежити динаміку часток впливу, які представлені показником Nagelkerke R Square (див. *табл. 10*). Максимальний показник впливу зафіксований у побудованому рівнянні бінарної логістичної регресії у масиві

Таблиця 10

Логістична регресія для залежної змінної
 “членство у громадських або політичних організаціях”

Незалежні змінні	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008
	<i>B (sig.)</i>	<i>B (sig.)</i>	<i>B (sig.)</i>	<i>B (sig.)</i>	<i>B (sig.)</i>	<i>B (sig.)</i>	<i>B (sig.)</i>	<i>B (sig.)</i>
Місто/село	0,041 (0,898)	0,025 (0,935)	-0,053 (0,650)	0,287 (0,390)	0,278 (0,356)	-0,158 (0,617)	0,066 (0,845)	0,180 (0,539)
Регіональна поляризація (2004)	0,218 (0,472)	-0,068 (0,818)	-0,255 (0,418)	0,085 (0,777)	0,137 (0,633)	0,787 (0,025)	0,012 (0,967)	0,820 (0,011)
Національність	0,457 (0,278)	-0,505 (0,262)	-0,074 (0,872)	0,053 (0,892)	-0,039 (0,921)	-0,104 (0,805)	-0,393 (0,347)	0,009 (0,984)
Рідна мова	0,072 (0,853)	0,731 (0,118)	0,178 (0,678)	0,019 (0,960)	-0,091 (0,821)	-0,656 (0,141)	0,624 (0,111)	-0,015 (0,970)
Статус російської мови	–	-0,124 (0,468)	0,133 (0,468)	-0,336 (0,048)	-0,063 (0,721)	0,268 (0,189)	0,014 (0,938)	0,130 (0,481)
Євразійські геополітичні настанови	–	–	0,054 (0,664)	0,301 (0,013)	0,210 (0,265)	-0,443 (0,026)	0,123 (0,497)	-0,179 (0,374)
Європейські геополітичні настанови	–	–	–	0,031 (0,880)	0,430 (0,019)	0,049 (0,799)	-0,225 (0,162)	-0,277 (0,175)
Ідеологічне розмежування	-0,537 (0,075)	-0,409 (0,162)	-0,803 (0,019)	0,021 (0,954)	0,250 (0,421)	-0,404 (0,233)	-0,389 (0,171)	-0,761 (0,017)
Релігійна активність	0,354 (0,366)	0,808 (0,019)	1,110 (0,002)	1,036 (0,000)	0,585 (0,098)	0,650 (0,054)	0,498 (0,094)	0,406 (0,213)
Вік	-0,017 (0,110)	-0,007 (0,493)	-0,016 (0,123)	-0,017 (0,066)	-0,016 (0,080)	-0,004 (0,704)	-0,005 (0,543)	-0,016 (0,081)
Освіта	-0,057 (0,635)	0,243 (0,036)	-0,069 (0,590)	0,269 (0,016)	0,103 (0,351)	-0,093 (0,439)	0,084 (0,212)	0,234 (0,025)
Дохід	0,000 (0,412)	0,000 (0,259)	-0,001 (0,480)	0,002 (0,034)	-0,000 (0,447)	0,001 (0,300)	-0,000 (0,908)	0,000 (0,478)
Наявність роботи	-0,110 (0,735)	0,224 (0,464)	-0,552 (0,092)	0,147 (0,607)	0,034 (0,904)	-0,181 (0,602)	0,225 (0,450)	-0,479 (0,129)
Навички	1,570 (0,099)	2,565 (0,004)	1,446 (0,117)	1,741 (0,038)	0,608 (0,558)	2,829 (0,001)	1,724 (0,044)	1,606 (0,058)
Спортивні практики	0,802 (0,164)	1,353 (0,014)	1,081 (0,052)	1,505 (0,003)	1,526 (0,024)	1,221 (0,104)	1,268 (0,020)	1,870 (0,004)
Інтерес до політики	-0,124 (0,579)	0,280 (0,209)	0,199 (0,434)	0,670 (0,004)	0,389 (0,092)	0,521 (0,033)	-0,084 (0,699)	0,200 (0,422)
Політична ідентифікація	0,316 (0,271)	0,043 (0,876)	-0,218 (0,491)	0,205 (0,460)	0,384 (0,217)	1,652 (0,000)	0,844 (0,029)	0,745 (0,051)
Політична ефективність	0,452 (0,021)	-0,083 (0,670)	0,007 (0,977)	0,169 (0,439)	0,355 (0,043)	-0,019 (0,928)	0,472 (0,005)	0,215 (0,251)
Довіра до сім'ї та родичів	0,084 (0,638)	-0,052 (0,767)	-0,115 (0,556)	-0,103 (0,523)	-0,163 (0,339)	-0,379 (0,022)	-0,094 (0,586)	-0,628 (0,002)
Довіра до співвітчизників	0,135 (0,399)	0,137 (0,396)	0,198 (0,242)	-0,013 (0,937)	–	0,054 (0,761)	0,284 (0,089)	-0,093 (0,582)
Довіра до сусідів	-0,007 (0,964)	0,014 (0,925)	-0,121 (0,432)	-0,117 (0,393)	–	–	-0,404 (0,004)	-0,056 (0,720)
Довіра до колег	0,017 (0,907)	-0,020 (0,884)	0,260 (0,117)	0,053 (0,727)	0,157 (0,216)	0,182 (0,304)	0,189 (0,239)	0,285 (0,096)
<i>Nagelkerke R Square</i>	0,149	0,192	0,170	0,254	0,110	0,247	0,153	0,291

даних за 2008 рік – 0,291, тобто всі разом узяті незалежні предиктори пояснюють 29,1% впливу.

Серед чинників, включених до моделі, такі незалежні змінні, як місто/село, національність, рідна мова, вік, наявність роботи, довіра до співвітчизників та довіра до колег, у жодному випадку не мають статистично значимого впливу на кооперативні практики. Аналогічним чином, лише за винятком одного разу, такі незалежні змінні, як статус російської мови, європейські геополітичні настанови, дохід та довіра до сусідів, також не мають статистично значимого впливу на кооперативні практики.

Цікаво, що лише один з показників соціального капіталу – довіра до сім'ї та родичів – мав в останні роки сильний, однак негативний вплив на залежну змінну. Тобто простежується зв'язок між недовірою до сім'ї й родичів та кооперативною практикою. Тут радше йдеться не про заперечення концепції соціального капіталу, а про те, що людина, не знаходячи розуміння і підтримки вдома, шукає їх серед однодумців у громадських організаціях. До цієї думки схиляє і той факт, що у масиві 2006 року коефіцієнт впливу рівня довіри до сусідів також мав мінусове значення.

Впливовість структурних чинників відтворилася лише частково. Регіональне розмежування проявилось лише в останні роки. Йдеться про те, що належність до Західно-Центральної частини України може зумовити кооперативні практики. Очевидно, що це пов'язане не стільки з певними культурно-цивілізаційними впливами історичного минулого, а є наслідком загальної активізації мешканців цих регіонів в останні роки. Простежується мінливий вплив євразійських геополітичних настанов: одного разу цей вплив був позитивним, іншого – негативним. Впливовість чинника ідеологічного розмежування у 1998 році відтворилася у дослідженні 2008 року. Негативне значення коефіцієнтів свідчить про те, що участь у громадських або політичних організаціях зумовлюється здебільшого прихильністю до капіталізму, а не прихильністю до соціалізму. Натомість впливовість релігійного чинника наприкінці 1990-х років пізніше знову відтворилася.

Якщо взяти до уваги соціально-економічні показники, то вплив освіти виявляється лише в окремих випадках. Натомість з усіх включених до моделі незалежних змінних, показники навичок та спортивних практик мають найбільший і найстабіль-

ніший вплив на кооперативні практики. Очевидно, що зусилля, які було докладено для здобуття додаткових знань, роботи, комп'ютерної грамотності, творчих та громадських навичок, допомагають гармонійно влитися у колектив чи групу, бути там корисним та ефективним. Так само наявність здоров'я, вільного часу, наполегливості та, власне, коштів для заняття спортом і фізкультурою також є тим фізіологічним ресурсом, який стає у пригоді для відтворення кооперативних практик. Серйозний вплив спортивних практик на залежну змінну пояснюється ще й тим, що у переліку громадських організацій зазначено спортивні об'єднання. Помітний також позитивний вплив чинника політичної залученості: змінна інтересу до політики у двох випадках засвідчила свою впливовість, а в останні роки зріс вплив політичної ідентифікації, яка очевидно детермінує пошук підтримки з боку собі подібних, натомість відсутність будь-якої ідентифікації не сприяє кооперативним практикам.

Таким чином, зі структурних чинників більш-менш стабільно впливовим виявилася релігійна активність. З переліку соціально-економічних чинників найбільший і найстабільніший вплив на кооперативні практики мають активні навички та спортивні практики. Також частково усталено впливає чинник освіти. Якщо брати до уваги соціально-психологічні чинники, то частково усталено впливають інтерес до політики та політична ідентифікація. Припущення про вплив міжособистісної довіри як показника соціального капіталу не підтвердилося.

Отже, загальне питання, що є більш важливим для детермінації громадянських практик як форм реалізації соціальних інтересів серед представлених чинників, на перший погляд, залишається відкритим. Однак, якщо взяти кожен форму громадянських практик окремо, то можна стверджувати, що громадсько-політичні практики більшою мірою зумовлені соціально-економічними та соціально-психологічними стимулами. Так само динаміка чинників кооперативних практик виявила певне переважання впливу соціально-економічних і соціально-психологічних чинників. На практики контактування з установами й організаціями частково впливають певні структурні та соціально-економічні чинники. Водночас виявлено, що практики контактування не потребують соціально-психологічних чинників політичного характеру. Очевидно, що індивідуалізований характер цих практик, низький рівень ризиків, а відтак — низький

рівень «витрат», більшою мірою потребує індивідуальних навичок спілкування й уміння донести до об'єкта звернень власну проблему, ніж психологічного налаштування на дію.

Таким чином, слабка впливовість структурних чинників на громадянські практики засвідчила, що реалізація соціальних інтересів в українському суспільстві наразі не зумовлюється проявом ідентифікації та солідарності із соціальними групами. Існування соціальних розмежувань в українському суспільстві, особливо ціннісно-культурних, не позначилося на соціальній стратифікації. Тому це ставить під сумнів існування такого роду великих соціальних груп з власними, артикульованими соціальними інтересами, оскільки відсутність впливу структурних чинників на реалізацію соціальних інтересів вказує або на відсутність, або ж на початкову фазу формування великих соціальних груп.

6.3. Механізми реалізації соціальних інтересів у площині централізації /децентралізації

Попередній розгляд особливості реалізації соціальних інтересів у соціально-політичному просторі дає можливість констатувати, що ресурси реалізації соціальних інтересів, які пов'язані з перебудовою суспільства на основі демократичних принципів, не суміщені на сьогодні з перспективами зростання рівня самоорганізації регіональних спільнот та територіальних громад і, відповідно, громадянської самосвідомості в їх середовищі. Соціальні інтереси населення часто не задовольняються через те, що з регіонального рівня вони «переадресовуються» до центральних владних інституцій. Інститут регіональної влади й місцевого самоврядування в межах жорсткої регламентації з боку центру «звужує» канали виходу громадянської активності та спектр механізмів реалізації та захисту населенням своїх інтересів. У термінах Габермаса маємо «систему», що поглинає «життєвий світ».

Хоча предметом нашого дослідження є соціальні інтереси, ми вже неодноразово зауважували, що будь-яка суспільна проблема набуває політичного характеру, якщо вона пов'язана з інтересами соціальних груп або суспільства в цілому й потребує для свого вирішення використання механізмів державної влади.